

Sananmuodostuksen käsikirja

LAURIE BAUER *English Word-formation*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge 1983. 311 s.

Useat tutkijat ovat joutuneet toteamaan, että sananmuodostus on yhä lingvistikan salaperäisintä, vai pitäisikö sanoa hämärintä, aluetta. Fennistiikka on malliesimerkki: derivaation tutkimus on vilkastunut 1970-luvulta lähtien mm. käänteisluetteloiden ilmestymisen ansiosta, mutta yhdyssanojen tutkimus on edelleenkin vähäistä, puhumattakaan teoreettisesta yleispohdiskelusta.

Sananmuodostuksen saamaan suhteelliseen vähäiseen huomioon lienee vaikuttanut osaltaan sen asema kieliopissa: toisaalta se on katsottu morfologian toiseksi alalajiksi, toisaalta se on sijoitettu morfologian, syntaksin ja leksikon risteyskohtaan.

Laurie Bauer sanoo alkusanoissaan kirjansa yhdeksi tarkoitukseksi sananmuodostuksen kirjavan termistön standardoimisen. Bauerin kirja onkin käypä käsikirja sananmuodostuksen termistöstä, sillä siinä (erityisesti luvussa 2) on koottuna eri tutkijoiden käyttämiä termejä. Kirjan lopun sanahakemisto sekä laaja kirjallisuusluettelo ovat nekin hyö-

dyllisiä. Läheskään kaikille Bauerin mainitseville termeille ei ole suomalaista vastinetta, eikä niitä tarvitakaan. Sananmuodostuksen teoreettisen käsitteistön kirjavuus selittyy mm. siitä, ettei ole yksimielisyyttä siitä, minkälaisista aineksista sananmuodostuksen teoria pitäisi koostaa.

Bauerin kirja lähestyy sananmuodostusta synkroniselta ja transformationaalaiselta kannalta. Kirjan yksi keskeinen perusoletus on, että sananmuodostusprosessi on sääntöjen alainen; nämä säännöt ovat tosin mutkikkaita. Bauerin perusoletukseen liittyy toinen näkökulmaa määräävä tekijä: sananmuodostuksen tutkimuksen tulee keskittyä produktiivisiin prosesseihin ja jättää ns. leksikaalistumat huomion ulkopuolelle. Keskeiset teoreettiset väitteet tiivistyvät leksikaalistumista (luku 3) ja produktiivista (luku 4) käsitteleviin jaksoihin. Käsitelien seuraavassa enimmäkseen näitä lukuja myös siksi, että muissa kohdin Bauerin esitys nivoutuu kiinteästi englannin sananmuodostukseen. Sananmuodostuksessa universaalius on hyvin rajallista; jo sana-käsitteen määrittely on kielikohtainen.

Johdantoluvun hyödyllisimpiä kohtia on tiivis esitys sananmuodostuksen tutkimuksen historiasta. Kuten edellä mainitsin, lukuun 2 on koottu sananmuodostuksen keskeiset termit. Luvun lopussa tarkastellaan sananmuodostusta morfologian osana. Bauerin mukaan morfologian eri haaroille on yhteistä se, että ne käsittelevät sananmuotojen rakennetta: taivutus ja johto toimivat molemmat affiksaation keinoin, ja johto ja yhdistys käsittelevät molemmat uusien lekseemien tuottamista.

Leksikaalistumista (lexicalization) käsittelevän luvun aluksi Bauer pohtii yleisesti uuden sanan ilmestymistä kieleen. Uuden sanan kieleen hyväksyminen riippuu paljolti uuden muodosteen tarpeellisuudesta kielyhteisön kannalta. Uusi sana voi tulla uuden tarkoitteen mukana: esim. *tietokone*-sanaa ruvettiin tarvitsemaan computerien ilmestyttyä Suo-

meen. Esim. otsikoissa taas tilanpuute synnyttää uusia sanoja. Uusi muodoste voi myös syntyä, kun puhuja ei muista tai muuten hallitse tarkoitteen vakiintunutta nimitystä: malliesimerkkejä ovat mm. lastenkielen *soutimet* pro aivot ja *väitelmätilaisuus* pro väitöstilaisuus.

Bauer ryhmittelee kielen ilmaukset kolmia: a) tilapäismuodosteisiin, b) institutionaalistuneisiin muodosteisiin ja c) leksikaalistuneisiin muodosteisiin. Tilapäismuodosteille, etenkin yhdyssanoille, on ominaista niiden potentiaalinen monimielisyys. Tilapäismuodoste institutionaalistuu, kun muut kielenkäyttäjät hyväksyvät sen ja siitä tulee leksikaalinen yksikkö. Institutionalistuessaan ilmaus menettää potentiaalisen monimielisyytensä. Leksikaalistuneen muodosteen päätuntemerkki on se, ettei se perustu produktiivien sääntöjen soveltamiseen. Muodoste leksikaalistuu kielisysteemissä tapahtuneen muutoksen vuoksi. Opaakkius ei ole Bauerin mukaan leksikaalistumisen välttämätön edellytys. Sen sijaan leksikaalistuminen on luonteeltaan tyypillisesti diakroninen prosessi.

Bauer haluaa erottaa fonologisesti, morfologisesti ja semanttisesti leksikaalistuneet ilmaukset. Yleisestihän leksikaalistuminen on yhdistetty ilmauksen semanttisen sisällön muutokseen. Ilmauksia on luokiteltu toisaalta sen mukaan, aiheutuuko leksikaalistuminen kulttuuriympäristön vai kielen muutoksesta. Vielä yleisemmin on määritelty, että leksikaalistumisessa ilmaus joko lisää tai menettää semanttista informaatiota. Syntaktisestakin leksikaalistumisesta voidaan puhua, jos sananmuodostusta pidetään syntaktisena prosessina. Usein on kuitenkin kysymys eri leksikaalistumismuotojen sekoittumisesta.

Keskeisyydestään huolimatta produktiivius on hyvin kiistanalainen käsite. Olennaisin kiista koskee sitä, missä määrin sananmuodostuksen yleensä voidaan sanoa olevan produktiivi. Bauer käyttää produktiivisuuden käsittelyyn 40 sivua. Aluksi esitellään Lyonsin kahtiajako produktiiviteen ja kreatiiviteen.

Synkronisen ja diakronisen produktiivisuuden ongelmakohtana Bauer ottaa esiin takaperojohdon.

Syntaktisen ja morfologisen produktiivisuuden peruspulma liittyy siihen, missä määrin morfologisen produktiivisuuden voidaan katsoa olevan identtinen tai samankaltainen syntaktisen produktiivisuuden kanssa. Lauseiden ja johdosten (tai yhdyssanojen) produktiivisuuden suurin ero on niiden esiintymistodennäköisyydessä. Lauseiden esiintymistodennäköisyys on lähellä nollaa. Frekvenssisanakirjat puolestaan osoittavat lekseemien esiintymistodennäköisyyden vaihtelevan. Yhtenä todisteena lekseemien ja lauseiden produktiivisuuden erosta on pidetty mm. sitä, että aukkotesti on mahdollinen lekseemeille muttei lauseille. Bauer päätyy todistelussaan siihen, että lauseenmuodostuksen ja sananmuodostuksen produktiivisuuden ero on kvantitatiivinen muttei kvalitatiivinen. Lekseemien ja lauseiden esiintymistodennäköisyyksien ero selittyy elementtien järjestylymahdollisuuksien eroista.

Produktiivisuuden tutkimisen ongelmaa Bauer valaisee kommentoimalla Chomskyn artikkelia »Remarks on nominalization». Bauer päätyy puolustamaan kompromissia transformationalistisen ja leksikalistisen näkökannan välille. Chomsky käsittelee nimenomaan nominaalistusta, eivätkä sen ehdot päde sananmuodostuksen kaikkiin tapauksiin. Bauer haluaa korostaa todellisten ja mahdollisten sanojen eroa; vain pieni osa mahdollisista sanoista reaalistuu.

Bauer ottaa lyhyesti esiin myös puoli- produktiivisuuden käsitteen (semi-productivity). Puoli- produktiiviuutta on pidetty nimenomaan derivaatiolle tyypillisenä, vastakohtana taivutuksen produktiiviu-delle. Sananmuodostuksen yhtä hyvin kuin lauseenmuodostuksenkin tuotokset voivat olla kieliopillisesti oikeita, vaikka ne eivät esiinnykään kielessä. Samoin kuin ei puhuta lauseiden puoliproduktiiviuudesta, ei pitäisi puhua myöskään sananmuodostuksen puoliproduktiiviuudesta. Tätä puoltaa sekin, että sananmuo-

dostuksen produktiivisuuden rajat ovat huonosti määriteltyjä ja osin väärin ymmärrettyjä.

Produktiivisuuden rajoitukset Bauer jakaa ei-syntaktisiin ja syntaktisiin. Eisyntaktiset rajoitukset hän esittelee seitsemänä ryhmänä:

1) Pragmatiikkaan liittyvät rajoitukset. Nämä jakautuvat edelleen kahtia, olemassaolon vaatimukseen (nimitys vain olemassa oleville ilmiöille) ja nimetävyuden vaatimukseen.

2) Aronoffin »blockingiksi» kutsuman ilmiön aiheuttamat rajoitukset, ts. leksikossa on jo nimitys kyseiselle tarkoitteelle. Blockingin aiheuttaman nimityksenvarauksen pysyvyyteen vaikuttaa ratkaisevasti kieliyhteisön asenne. Suurtaajuisia sanoja on ilmeisesti muita vaikeampi vaihtaa toisiin. Uuden tarkoitteen yhteydessä rinnakkaisnimitykset ovat mahdollisia, mutta kielenkäyttäjät valitsevat suosikki-ilmaukseen ajan mittaan usein yhden tarjokkaan.

3) Kantasanoihin liittyvät rajoitukset (fonologiset, morfologiset, leksikaaliset ja semanttiset).

4) Yhdyssanoihin liittyvät rajoitukset. Tavallisesti yhdyssanoissa ei liitetä toisiinsa redundanteja osia. Huom. kuitenkin esim. sellaiset tapaukset kuin *palmupuu* ja *poikalapsi*.

5) Semanttinen koherenssi. Hyvin produktiiveilla suffikseilla on ennustettavissa oleva merkitys. Leksikaalistuneet ilmaukset voivat olla semanttisesti ennustamattomia, tilapäismuodosteet eivät voi olla.

6) Analogia. Bauer käsittelee tässä kohden mallisana- tai korrelaatiojohdon piiriin kuuluvia tapauksia.

7) Muut rajoitukset. Leksikaalinen merkitys poikkeaa produktiivista merkityksestä. Huom. myös homonymiatapaukset. Eräät ei-kielilliset seikat, esim. esteettisluonteiset, voivat estää uudenoksen.

Kaikkiaan produktiivisuus on ymmärrettävä jatkumona. Produktiivisuus on yhteydessä leksikaalistumiseen; Bauerin mukaan tämä suhde on hyvin mutkikas.

Produktiiviuudella on yhteys myös semanttiseen koherenssiin. Tietyt produktiivisuuden rajoitukset voidaan sivuuttaa, mutta ei liian monta rajoitusta samanlaisesti, sillä rajoitukset toimivat unisonossa. Bauerin käsityksen mukaan ei rajoituksia nykytiedon valossa myöskään pitäisi asettaa tärkeysjärjestykseen.

Produktiivisuuden syntaktisia rajoituksia Bauer käsittelee luvussa 6 (Syntactic and semantic issues in word-formation). Semanttisia ja syntaktisia seikkoja käsitellään yhdessä, koska Bauerin mukaan sananmuodostuksessa on usein mahdotonta erottaa näitä kahta. Sananmuodostuksella ja lausekkeilla on yhtäläisyyksiä mutta myös eroja. Sananmuodostus voi muuttaa sanaluokkaa, lausekkeissa näin ei yleensä käy; sananmuodostus on kontekstisidonnainen, lausekkeet eivät ole yhtä sidoksissa kontekstiin; sananmuodostuksen pääfunktio on nimeävyys, lausekkeen taas kuvailevuus.

Sananmuodostuksen, etenkin yhdys sanojen, tutkijat voi jakaa lauselähtöisyshypoteesin ja ei-lauselähtöisyshypoteesin kannattajiin. Sananmuodostuksen lauselähtöisyys on kiintoisa tarkastelukohte. Esimerkiksi kieltolause ja kielteinen johdos eivät mitä ilmeisimmin ole samanarvoisia: vrt. *en ole tyytyväinen tulokseen* – *olen tyytymätön tulokseen*. Sananmuodostuksessa ei yleensä voi ilmaista myöskään aikasuhteita.

Bauer käsittelee kriittisesti (transformationaalisia) sananmuodostussääntöjä. Hän hyväksyy oikeastaan vain semanttisen kompositionaalisuuden. Bauer hylkää myös Aronoffin esittämän sanapohjaisen sananmuodostusprosessin vetoamalla seuraaviin näkökohtiin: uusia lekseemejä voidaan muodostaa sanaa laajemmista sekä pienemmistä kokonaisuuksista, ja toisaalta takaperojohdossa ei ole varsinaista kantasanaa.

Yksi sananmuodostuksen keskeinen tutkimusongelma liittyy Bauerin mukaan siihen, kuinka tarkasti sananmuodostussääntöjen pitäisi pystyä spesifioimaan koosteisten (kompleksisten) lekseemien

Kirjallisuutta

merkitys. Ilmausten merkityksestä puhuttaessa pitäisi muistaa aina myös pragmaattiset tekijät; ei voida siis puhua vain semanttisista piirteistä. Nominaalitetukset ovat hyviä esimerkkejä siitä, kuinka konteksti määrää merkityksen. Nominaalitetuksen perusmerkitys sisältyy luontaisesti itse termiin nominaalisuus (verbin muuttaminen nominiksi), ja muut tulkinnat voidaan nähdä pragmaattisesta näkökulmasta kulloisenkin kontekstin mukaan. On hyödyllistä erottaa sananmuodostusprosessin kieliopillinen merkitys ja toisaalta leksikaalinen merkitys.

Luvun 6 lopussa Bauer käsittelee sitä, mitä lekseemeistä pitäisi kirjjata sanakirjaan. Bauerin mielestä leksikaalistuneet kompleksiset muodosteet pitäisi kuvata seuraavien seitsemän ominaisuuden kannalta: 1) fonologinen spesifikaatio, 2) morfologiset ominaisuudet, 3) syntaktiset ominaisuudet, 4) semanttinen spesifikaatio, 5) stilistinen spesifikaatio, 6) lähilekseemit ja 7) kantasanaan liittyvät rajoitukset (vain affiksien yhteydessä).

Luvussa 7 Bauer käy kursorisesti läpi englannin eri sananmuodostustapauksia. Hän esittelee kiintoisan tavan kuvata takaperojohtoa. Tavallisen käänteisen johtosuhteen sijaan Bauer esittää asian seuraavan kaavan mukaan, jossa A symboloi suffiksia, X kantasanaa ja Y johdosta.

tavallinen johto: $X + A \rightarrow Y$

takaperojohto: $Y - A \rightarrow X$

Takaperojohtoa voisi siis pitää »leikkaamisen» (clippingin) erityistapauksena. Käsitellessään leikkaamista sananmuodostuskeinona Bauer huomauttaa aiheellisesti lyhentymämuotojen usein erilaisesta tyylisävystä verrattuna alkuperäisilmauksiinsa, vrt. esim. *demo* – *demonstratio*, *porno* – *pornografia*.

Kirjansa loppupuolella Bauer toteaa, ettei ole mahdollista ennustaa, mitä sananmuodostuskeinoa käytetään luotaessa uutta tarvittavaa lekseemiä, mutta silti uusien lekseemien muodostaminen on kaukana sattumanvaraisuudesta. On

myös muistettava, että sananmuodostus voidaan aina välttää, jos ei haluta nimeä tarkoitetta vaan vain kuvata sitä (substantiiveja kuvataan tavallisesti relatiivilauseilla ja verbejä adverbien).

KAINO LAAKSONEN